

אוטופיה במחלוקת: כלכלה אסלאמית באיראן המהפכנית

אמיר קולנר

מאמרו של פרופ' סוהראב בהדאד (Behdad) המתורגם כאן, הוא אחד המאמרים המקיפים ביותר על התשתית הרעיונית של הכלכלה האסלאמית, שהשיח המחקרי על אודותיה אינו משדות השיח העשירים ביותר בחקר המזרח התיכון.¹ כל חוקר העוסק בנושא הכלכלה האיראנית על ענפיה השונים יידרש למאמר זה.

בהדאד נולד בעיר מֶשְׁהַד שבצפון מזרח איראן, הוא סיים את לימודי הדוקטורט באוניברסיטת משיגן שבארצות הברית בשנת 1973, ועם תום לימודיו שב לארץ מולדתו והיה לחבר סגל במחלקה לכלכלה באוניברסיטת טהראן. שנים ספורות לאחר המהפכה, בשנת 1983, עזב את איראן, תחילה לצרפת ולאחר מכן לארצות הברית. בשנת 1985 היה לחבר סגל במחלקה לכלכלה באוניברסיטת דניסון שבמדינת אוהיו, שם הוא מלמד כיום. מרבית מחקריו של בהדאד עוסקים בכלכלה האיראנית לאחר המהפכה האסלאמית: בסחר חוץ, בפערי מעמדות, בניהול מדיניות וכדומה.

הכלכלה האיראנית היא מן הכלכלות הייחודיות בעולם, שכן איראן היא המדינה היחידה בעולם שהכלכלה בה מנוהלת לכאורה אך ורק על פי צווי ההלכה השיעיים. מדינות כמו פקיסטן וסעודיה אמנם מצהירות שהן מנהלות כלכלה סמי-אסלאמית, כלכלה שקיימים בה מאפיינים אסלאמיים, אך המשק בהן מתנהל בעיקר על פי רעיונות הכלכלה המודרנית.

בשנות השמונים של המאה העשרים פורסמו מאמרים וספרים אינ-ספור על הכלכלה האיראנית המתפתחת.² לחוקרים את התחום נקרתה אז הזדמנות בלתי חוזרת – שיטת ניהול כלכלית חדשה התעצבה לנגד עיני העולם כולו. בשנים אלו ראו אור גם פרשנויות ותחזיות רבות באשר לסיכויי המשק האיראני להצליח. מאמרו של בהדאד פורסם באמצע שנות התשעים, בימיו של הנשיא רֶפְסֶגֶנְגִ'אנִי, לאחר מותו של איתאללה ח'ומייני, אבי המהפכה, ולאחר ששונה סדר העדיפויות של צמרת הממשל האיראני.

1 ראו למשל: Kuran 1986; Iqbal and Mirakhor 1987; Nomani and Rahnema 1994; Saeed 1996.

2 ראו למשל: Amin 1986; Nourbakhsh 1988; Katouzian 1989; Zangeneh 1989; Khan 1990 and Mirakhor 1990.

לפני המהפכה הבטיחו מתנגרי השאה לציבור האיראני שהשלטון החדש יגדיל את הסיוע הממשלתי לשכבות הנמוכות, יפעל לצמצום הפערים בחברה, יקטין את שיעור האבטלה וינתק את התלות הכלכלית בגורמים חיצוניים. כן הובטח שהחברה האיראנית תהיה מושתתת כולה על יסודות של צדק, שוויון והרמוניה חברתית – 'אוטופיה', כשם המאמר. הוגי הסדר הכלכלי האסלאמי לא פירטו אותו בתחילה לפרטים, וקבעו שהוא אמור להיות דרך חלופית לסוציאליזם ולקפיטליזם. הבעיה עלתה בשנות השמונים כאשר אנשי ממשל ופוליטיקאים היו צריכים לממש את החזון ולהוציא את מחשבותיהם מן הכוח אל הפועל.

במאמר שבו עסקינן פורס בהדאד בפני הקורא את כל קשת התפיסות בנושאים העומדים, על פי ראייתו, בלב הוויכוח על טיבו של הסדר הכלכלי האסלאמי: מידת מעורבותה של המדינה בנעשה במשק וזכותה להגביל רכוש פרטי, ושאלת קיומם של מעמדות בחברה המוסלמית. לאורך המאמר בהדאד מציג את עמדותיהם של הוגים איראנים בולטים. בקצות הרצף: משמאל – חַכִּיב אללה פַּיִמָאן (יליד 1935), שהתנגד נחרצות לקיומם של מעמדות בחברה המוסלמית ולצבירת רכוש פרטי, ומימין – מַרְתֵּדָא מַטְהֵרִי (1920–1979) שראה בהבדלים בין בני אדם תופעה טבעית וקרא ליישם את השוויון בין המוסלמים במתן הזדמנויות שוות לכלל החברים בקהילה ובהימנעות מניצול מכל סוג שהוא. בהדאד עוסק גם בהוגים אחרים ובגישות נוספות, וממקם אותם על הציר שבין פִּימָאן לַמְטַהֵרִי. הראשון הוא מוֹחַמַד בַּאקֵר אל־סֵדֵר (1935–1980), מחבר הספר אֶקְתֵסָאדְנָא ('הכלכלה שלנו') העוסק כולו בדרך שלפיה יש לקיים משק כלכלי אסלאמי. אל־סֵדֵר נחשב בעיני חוקרים רבים לאבי הכלכלה האסלאמית המודרנית ולמי שתורם תרומה מכרעת לפיתוחה של תורה זו על גווניה השונים.³ השני הוא אָבו אל־חֶסֶן בִּנִי סֵדֵר (יליד 1933), נשיאה הראשון של הרפובליקה האסלאמית של איראן (1980–1981), שאת תפיסתו מגדיר בהדאד 'אוטופית'. ההוגה השלישי שבהדאד עוסק בו הוא עֲלִי שַרִיעֵתִי (1933–1977), המייצג, על פי בהדאד, תפיסה רדיקלית שבהשפעת תפיסות מרקסיסטיות קוראת לבטל כליל את הרכוש הפרטי בחברה המוסלמית.

הגישה הרביעית היא אולי המעניינת ביותר – בהדאד מגדירה באמצעות המונח הצרפתי Laissez Faire ('תנו לעשות'). עקרונותיה של גישה זו נוסחו בספר מבוא לכלכלה אסלאמית (נפתר המַכַּארי חוזה נֶ-דָאנְשָאנָה דֵר אַמְדִי בֵר אֶקְתֵסָאד אַסְלָאמִי), פרי עבודתה של קבוצת אנשי דת שבראשה עמד איש הדת השמרן והקיצוני מוחמד תַּקִי מַסְבָּאח יִזְדִי (יליד 1934).⁴ קבוצה זו התבקשה לנסח מחדש את חומרי

3 ראו למשל: Mallat 1993: 142, 145, 189.

4 מסבאח יזדי נחשב היום למררכו הרוחני של הנשיא מחמוד אחמדינ'אד. על פי בהדאד, הספר מבוא לכלכלה אסלאמית יצא לאור בשנת 1984 בעיר קם, בהוצאת סלמאן פארסי. בהדאד אינו מציין את שמות מחבריו או עורכיו של הספר.

הלימוד באוניברסיטאות ולהדגיש את הנושאים הכלכליים. בהדאד כותב שאנשי הדת דווקא היו המעשיים ביותר בכל הנוגע לניהול המדיניות הכלכלית. הם קבעו כי הזכות לרכוש פרטי היא מן הזכויות החשובות וכי אין שום סיבה להגביל את עושרו האישי של אדם כלשהו. יתרה מזו, הם קבעו כי האסלאם אינו מתנגד לאורח חיים ראווותני ואף יש בו יסודות המעודדים חיי הוד והדר. המשתתפים בקבוצה תמכו בקיומו של שוק חופשי ללא מעורבות ממשלתית.

ההוגה האחרון שבהדאד עוסק בו הוא איתאללה ח'ומייני (1902–1989), אבי המהפכה האסלאמית. משנתו של ח'ומייני בנושאים הכלכליים לא הייתה סדורה, והוא מעולם לא עסק בנושאים כלכליים בהרחבה. טענותיו התמצו בטענה הכללית שדת האסלאם היא הפתרון לתחלואי החברה האיראנית, והיא שתיצור שינוי משקל ואיזון בין הכוחות החברתיים הפנים-איראניים. טרם המהפכה, בשמשו בתפקיד איש דת אזורי, עסק ח'ומייני בעיקר בפתרון סוגיות כלכליות יום-יומיות. הוא טען שהכוחות הזרים שנכחו באיראן הם שיצרו את שכבת המדוכאים – תושבי המקום. כמאמרו של בהדאד מצטייר ח'ומייני במפתיע כמנהיג שחשש מכוחם של אנשי הממסד הדתי המסורתי. אפשר להבין שבהדאד סבור שח'ומייני שאף להוסיף ולהחזיק בשלטון בעודו מנסה לתמרן בין הזרמים השונים כדי לקדם שינויים חברתיים. עם זאת, בהדאד מצהיר במאמרו כי אפילו ח'ומייני לא הצליח לבקע חריץ בממסד הדתי השמרני. בסופו של דבר מת איתאללה ח'ומייני מבלי שהותיר אחריו משנה כלכלית סדורה ומבלי שהגדיר מהו 'סדר כלכלי אסלאמי'.

כפי שאפשר לראות, הקוראן ומסורות הנביא מספקים כר פורה לפרשנות הלכתית גם בתחום הכלכלי, וייתכן שמגוון הדעות באשר לאופן ניהולה של כלכלה אסלאמית הוא האחראי לכך שמעולם לא יושמה גישה אחת לאורך זמן. המלחמה עם עיראק, המשבר החברתי ומלחמת המעמדות בשנים לאחר המהפכה, ריסקו את כלכלת איראן. בעת כתיבת המאמר לא העריך בהדאד שהמשבר הכלכלי יימשך תקופה כה ארוכה. הוא האמין שהממשל האיראני ישכיל לגבש מדיניות יעילה שתוכל להיטיב את מצב האוכלוסייה האיראנית הלכה למעשה. זאת על אף שעל פי ראייתו, הכלכלה האסלאמית אינה יכולה להחליף את השיטות הכלכליות המוכרות ואינה יכולה להביא לאיזון חברתי. לטענתו, הכוחות החברתיים שהתאחדו בימי המהפכה וניסו להחיות אוטופיה שהתקיימה כביכול בעבר, נחלו אכזבה.

עוד מציע בהדאד כי הצהרות הממשל במהלך המחצית הראשונה של שנות התשעים בנוגע להבטחת הכנסה ולצמצום האבטלה ממחישות את השינוי המחשבתי שהתחולל בקרב ההנהגה האיראנית – לא עוד סיסמאות, אלא פתרונות מעשיים לצורכיהם הבסיסיים של אזרחי איראן. מעורבותם של אנשי הבנק העולמי ושל אנשי 'קרן המטבע העולמית' (IMF) בניהול המשק ביטאה היטב את השינוי הזה. בסופו של

דבר, התפיסה השלטת נעשתה דומה בעקרונותיה לעקרונות מערכת השוק החופשי הקפיטליסטית, ועמה היו מזוהים, על פי בהדאר, אנשי הממסד הדתי. למי שחוקרים את כלכלת איראן ואת ההגות הכלכלית האסלאמית, מאמר זה פותח צוהר לעולם מורכב ומסועף. בהדאר סוקר באופן ממצה את כל קשת הדעות בסוגיות שהוא בחר להתמקד בהן: מידת מעורבותה של הממשלה בנעשה במשק, הזכות לרכוש פרטי ושאלת המעמדות בחברה המוסלמית. אולם, מן המאמר נעדרות כמה סוגיות חשובות, ובהן סוגיית הריבית במשק מודרני. חוקי האסלאם אוסרים לקחת ריבית, ואילו בימינו הריבית היא הכלי הממשלתי המרכזי להתוויית מדיניות כלכלית-חברתית. מחקרי בנושא מלמד שדיוני ההוגים השונים בסוגיית הריבית אינם מצומצמים בהיקפם בהשוואה לסוגיות שבהדאר דן בהן וראוי היה לעסוק גם בהם (קולנר 2009: 22-53).

מאמרו של בהדאר, שפורסם כאמור בשנות התשעים, בימי נשיאותו של רפסנג'אני ומנהיגותו הרוחנית העליונה של איתאללה ע'לי ח'אמנ'ה'אי, מחמיץ לדעתי גם את השינויים שהתחוללו במדיניותה של הרפובליקה מאז מותו של ח'ומייני ועד לזמן כתיבתו של המאמר. בשנים אלו הלך והתבסס סדר היום הכלכלי באיראן על שיקולים מעשיים ולא על שיקולים אידאולוגיים. משום כך, היה מקום להרחיב על דרך החשיבה החדשה ברפובליקה, ואולי אף לנסות לבחון אם מתפתחת דרך חשיבה אסלאמית חדשנית. בהדאר אמנם מתאר בקצרה את נטישת דרכו של ח'ומייני, וחבל שלא הרחיב לדרן באופייה של הכלכלה המתפתחת באיראן באותה התקופה.

ביבליוגרפיה

קולנר, אמיר, 2009. ציווי דתי מול אילוצי מציאות: ההתמודדות עם איסורי הריבית באיראן המהפכנית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

- Amin S. H., 1986. *Islamic Banking and Finance: The Experience of Iran*, Tehran: Vahid Publications.
- Amuzegar, Jahangir, 1993. *Iran's Economy Under The Islamic Republic*, London: I. B. Tauris.
- Bakhtiari, Sadegh, 2002. 'The Challenges of Islamic Banking in Iran', *Asian Economic Review* 44: 1: 47-57.
- Dabashi, Hamid, 1993. *Theology of Discontent: The Ideological Foundation of the Islamic Revolution in Iran*, New York: New York University Press.
- Iqbal, Zubair and Abbas Mirakhor, 1987. *Islamic Banking*, Occasional paper no. 49 (March), Washington: International Monetary Fund (IMF).

- Katouzian, Homa, 1989. 'The Political Economy of Iran since the Revolution: A Macro-Historical Analysis', *Comparative Economic Studies* 31: 3: 55-66.
- Khan, S. Mohin and Abbas Mirakhor, 1990. 'Islamic Banking: Experiences in the Islamic Republic of Iran and Pakistan', *Economic Development and Cultural Change* 38: 2: 353-375.
- Kuran, Timur, 1986. 'The Economic System in Contemporary Islamic Thought: Interpretation and Assessment', *International Journal of Middle East Studies* 18: 2: 135-164.
- Mallat, Chibli, 1993. *The Renewal of Islamic Law: Muhammad Baqer as-Sadr, Najaf and the Shi'i International*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nomani, Farhad and Ali Rahnema, 1990. *The Secular Miracle: Religion, Politics, and Economic Policy in Iran*, London: Zed Books.
- Nomani, Farhad and Ali Rahnema, 1994. *Islamic Economic Systems*, London: Zed Books.
- Nomani, Farhad, 2003. 'The Problem of Interest and Islamic Banking in a Comparative Perspective: the Case of Egypt, Iran and Pakistan', *Review of Middle East Economics and Finance* 1: 1: 37-70.
- Nourbakhsh, Mohsen, 1988. 'Islamic Banking in Theory and as Practiced [sic] in the Islamic Republic of Iran', *Bulletin of the Institute of Middle Eastern Studies* 3: 27-60.
- Saeed, Abdullah, 1996. *Islamic Banking and Interest: A Study of the Prohibition of Riba and its Contemporary Interpretation*, New York: E. J. Brill.
- Valibeigi, Mehrdad, 1992. 'Banking and Credit Rationing Under the Islamic Republic of Iran', *Iranian Studies* 25: 3-4: 51-65.
- Zangeneh, Hamid, 1989. 'Islamic Banking: Theory and Practice in Iran', *Comparative Economic Studies* 31: 3: 67-84.
- Zangeneh, Hamid, 1998. 'The Post Revolutionary Iranian Economy: A Policy Appraisal', *Middle East Policy* 6: 2: 113-129.